

τελέση τις διαταγές του. Δὲν ἔμενε γι' αὐτὸ λιγώτερο ὑποταγμένη, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, σὲ νόμους φυσικούς· ἦταν ἀνάγκη δά, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν ἀπάνω της λαβὴ μὲ τοὺς μηχανικούς νόμους. Ἄλλὰ ἔκτος ἀπ' αὐτὸ ἦταν διαποτισμένη μὲ ἀνθρωπότητα, ἐννοῶ φορτισμένη μὲ δύναμη ἱκανὴ νὰ μπῆ στὰ σχέδια τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διάθεση ὁ ἀνθρώπος μποροῦσε νὰ ἐπωφεληθῆ, γιὰ νὰ προεκτείνῃ τὴν ἐνέργειά του πέρα ἀπὸ ὅ,τι ἐπέτρεπαν οἱ φυσικοὶ νόμοι. Θὰ βεβαιωθῆ κανεὶς γι' αὐτὸ χωρὶς κόπο, ἂν ἐξετάσῃ τις μεθόδους μαγείας καὶ τις ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ὕλη, μὲ τις ὁποῖες παρὰσταίναν συγκεχυμένα ὅτι μποροῦσε νὰ ἐπιτύχῃ.

Ἔχουν συχνὰ περιγράψῃ τις μαγικὲς ἐνέργειες, ἀλλὰ σὰν ἐφαρμογὲς ὠρισμένων θεωρητικῶν ἀρχῶν ὅπως: «τὸ ὅμοιο ἐπενεργεῖ στὸ ὅμοιο», «τὸ μέρος ἀξίζει τὸ ὅλο», κλπ. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι οἱ διατυπώσεις αὐτὲς χρησιμεύουν γιὰ τὴν ταξινόμηση τῶν μαγικῶν ἐνεργειῶν. Δὲν ἔπεται ὅμως καθόλου ὅτι οἱ μαγικὲς ἐνέργειες προέρχονται ἀπ' αὐτές. Ἄν ὁ πρωτόγονος νοῦς εἶχεν ἀρχίσει σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο νὰ συλλαμβάνῃ ἀρχές, πολλὸ γρήγορα θὰ ἐπιδιδόταν στὴν πείρα, πού θὰ τοῦ ἔδειχνε ὅτι ἦταν ψεύτικες. Ἄλλὰ καὶ δῶ ὁ νοῦς δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταγράψῃ σὲ παράσταση τις ὑποβολές τοῦ ἐνστίκτου. Γιὰ νὰ μαστε πιὸ ἀκριβεῖς, ὑπάρχει μιὰ λογικὴ τοῦ σώματος, προέκταση τῆς ἐπιθυμίας, πού λειτουργεῖ πολὺ πρὶν τῆς βρῆ ὁ νοῦς ἐννοιολογικὴ μορφή.

Νά, λόγου χάρις ἓνας «πρωτόγονος» πού θὰ ἤθελε νὰ σκοτώσῃ τὸν ἐχθρό του· ἀλλὰ ὁ ἐχθρὸς εἶναι μακρυνά· ἀδύνατο νὰ τὸν φτάσῃ. Δὲν ἔχει σημασία· τὸν ἀνθρώπο μας τὸν ἔχει πιάσει λύσσα. Κάνει τὴν κίνηση ὅτι ὁρμᾷ κατὰ τοῦ ἀπόντος. Μιὰ πού ρίχτηκε, προχωρεῖ ὡς τὸ τέλος· σφίγγει στὰ δάχτυλά του τὸ θῦμα πού πιστεύει ἢ πού θάθελε νὰ κρατᾷ, τὸ στραγγαλίζει. Σαίρει μολαταῦτα καλὰ ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ἐκαμε ὅ,τι ἦταν στὸ χέρι του: θέλει, ἀπαιτεῖ νὰ ἐπιφορτισθοῦν τὰ πράγματα μὲ τὸ ὑπόλοιπο. Δὲ θὰ τὸ κάμουν μὲ τοὺς μηχανικούς νόμους. Δὲ θὰ ὑποχωρήσουν σὲ ἀναγκαιότητα φυσική, ὅπως ὅταν ὁ ἀνθρώπος μας χτυποῦσε τὸ ἔδαφος, κουνούσε χέρια καὶ πόδια, πετύχαινε τέλος ἀπὸ τὴν ὕλη ἀντιδράσεις πού ἀντιστοιχοῦσαν στὶς πράξεις του. Πρέπει λοιπὸν ἢ ὕλη, στὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἐπιστρέφῃ μηχανικὰ τις κινήσεις πού δέχτηκε, νὰ ἐνώσῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκπληρώσῃ ἐπιθυμίες καὶ νὰ ὑπακούῃ σὲ διαταγές. Δὲ θὰ εἶναι ἀδύνατο, ἂν ἡ φύση ρέπῃ

ἀπὸ μόνη της νὰ λογαριάζη τὸν ἄνθρωπο. Θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ βροῦν καὶ στὰ πράγματα τὴ συγκατάβαση ποὺ μαρτυροῦν ὠρισμένα γεγονότα. Τὰ πράγματα τότε θὰ ἐπιφορτισθοῦν λίγο πολὺ μὲ ὑπακοή καὶ μὲ δύναμη· θὰ διαθέτουν δύναμη ἢ ὁποῖα παραδίνεται στὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορῇ νὰ βάζη στὸ χέρι. Λέξεις σὰν τὴ «μανά», τὴ «βακάντα», κλπ. ἐκφράζουν τούτη τὴ δύναμη καὶ τὴν ἴδια ὥρα τὸ κῦρος ποὺ τὴν περιβάλλει. Δὲν ἔχουν ὅλες τὸ ἴδιο νόημα, ἀν θέλῃ κανεὶς ἀκριβολογημένο νόημα, ὅλες ὅμως ἀνταποκρίνονται στὴν ἴδια ἀόριστη ἰδέα. Δηλώνουν ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὰ πράγματα νὰ παραδίνονται στὶς ἐνέργειες τῆς μαγείας. Ὅσο γιὰ τὶς ἐνέργειες τὶς ἴδιες προσδιορίσαμε πρὶν λίγο τὴ φύση των. Ἀρχίζουν τὴν πράξη ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ τελειώσῃ. Κάνουν τὸ κίνημα ποὺ δὲ θὰ ἔφτανε ὡς τὸ σημεῖο νὰ παραγάγῃ τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, μὰ ποὺ θὰ τὰ καταφέρῃ ἂν ὁ ἄνθρωπος ξαίρῃ νὰ ἐκβιάσῃ τὴ συγκατάβαση τῶν πραγμάτων.

Ἡ μαγεία λοιπὸν εἶναι ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο, ὄντας ἢ ἐξωτερίκευση ἐπιθυμίας ἀπὸ τὴν ὁποῖα εἶναι γεμάτη ἢ καρδιά. Ἄν φάνηκε τεχνητή, ἂν τὴν ἔχουν ἀναγάγει σὲ συνειρμούς ἐπιφανειακῶν ἰδεῶν, εἶναι γιὰ τὴν ἐξέτασάν στὶς ἐνέργειες ποὺ γίνονται ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀπαλλάξουν τὸ μάγο ἀπὸ τὸ νὰ βάλῃ σ' αὐτὲς τὴν ψυχὴ του καὶ νὰ ἐπιτύχουν χωρὶς κόπο τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ὁ ἠθοποιὸς ποὺ μελετᾷ τὸ ρόλο του, αἰσθάνεται γιὰ καλὰ τὴ συγκίνηση ποὺ ὀφείλει νὰ ἐκφράσῃ· σημειώνει τὶς κινήσεις καὶ τοὺς τόνους ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτὴν: ἀργότερα, μπροστὰ στὸ κοινόν, θὰ ἀναπαραστήσῃ μόνον τὴν κίνηση-καὶ τὸν τόνο, θὰ μπορέσῃ νὰ κάμῃ τὴν οἰκονομία τῆς συγκίνησης. Ἔτσι καὶ στὴ μαγεία. Οἱ «νόμοι» ποὺ τῆς βρῆκαν δὲ μᾶς λένε τίποτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ὁρμὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖα βγήκε. Εἶναι μόνον ἢ διατύπωση τῶν τρόπων, ποὺ ἡ ὀκνηρία ὑπέβαλε σὲ κείνη τὴν πρωταρχικὴ μαγεία γιὰ νὰ μιμῆται τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της.

Πρῶτα πρῶτα προέρχεται, μᾶς λένε, ἀπὸ τὸ ὅτι «τὸ ὅμοιο παράγει τὸ ὅμοιο». Δὲ βλέπει κανεὶς γιὰ ποῖο λόγο ἢ ἀνθρωπότητα θὰ ἄρχιζε μὲ τὸ νὰ θέτῃ ἓνα νόμο ὅμοια ἀφηρημένο καὶ αὐθαίρετο. Καταλαβαίνει ὅμως ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ ἐνστικτωδῶς ἔκαμε τὴν κίνηση ὅτι ρίχνεται κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ποὺ λείπει, ἀφοῦ ἔπεισε τὸν ἑαυτὸ του ὅτι ἡ ὀργή του, ἐξακοντισμένη στὸ διάστημα καὶ διοχετευμένη ἀπὸ μιὰ συγκαταβατικὴ ὕλη, θὰ πᾶν νὰ ἀποτελειώσῃ τὴν πράξη ποὺ ἄρχισε, ἐπιθυμεῖ πᾶν νὰ ἐ-

πιτυχαίνη τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, χωρὶς νὰ ἔχη νὰ ρίχνηται στὴν ἴδια κατάσταση. Θὰ ἐπαναλάβῃ λοιπὸν τὴν ἐνέργεια «ἐν ψυχρῶ». Τὴν πράξη ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἡ ὀργή του χάραξε τὸ σχέδιο, ὅταν πίστευε ὅτι σφίγγει στὰ δαχτυλά του τὸν ἐχθρὸ πὺ στραγγάλιζε, θὰ τὴν ἐπαναλάβῃ μὲ τὴ βοήθεια ἑτοιμοῦ σχεδίου, μιᾶς κούκλας πὺ θάχῃ νὰ ἐπεξεργασθῇ μόνο τὴν περίμετρό της. Ἐτσι θὰ βάλῃ σὲ ἐνέργεια ὁ μάγος τὴ μέθοδο γιὰ τὴν κύφωση. Ἡ κούκλα πὺ θὰ χρησιμοποιήσῃ δὲν εἶναι δὰ καὶ ἀνάγκη νὰ μοιάζῃ τοῦ ἐχθροῦ, ἀφοῦ ρόλος της εἶναι νὰ κάμῃ ὥστε ἡ πράξη νὰ μοιάζῃ μὲ τὸν ἑαυτὸ της. Τέτοια μᾶς φαίνεται ἡ ψυχολογικὴ καταγωγὴ μιᾶς ἀρχῆς πὺ ἡ διατύπωσή της θάταν μᾶλλον: «τὸ ὅμοιο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ὅμοιο», ἢ ἀκόμη καλύτερα μὲ ἀκριβέστερους ὅρους: «τὸ στατικὸ μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ δυναμικὸ, τοῦ ὁποίου δίνει τὸ σχῆμα». Μὲ τὴν τελευταία τούτη μορφή, πὺ ἐνθυμίζει τὴν πρωταρχὴ της, δὲ θὰ παραδινόταν σὲ ἀπροσδιόριστη ἐπέκταση. Ἀλλά, μὲ τὴν πρώτη, ἐπιτρέπει νὰ πιστέψῃ κανεὶς ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπενεργήσῃ σὲ ἀπόμακρο ἀντικείμενο, μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς ἄλλου, παρόντος, πὺ ἔχει μὲ κεῖνο τὴν πιὸ ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα. Δὲν εἶναι μάλιστα ἀνάγκη τότε νὰ βγάλωμε τὴν ἀρχὴ καὶ νὰ τὴ διατυπώσωμε. Καὶ μόνο πὺ τὴν προϋποθέτει μιὰ ἐνέργεια σχεδὸν ἐνστικτώδης, ἢ ἀρχὴ ἐπιτρέπει στὴ φυσικὴ αὐτὴ μαγεία ἀπεριόριστη γονιμότητα.

Οἱ μαγικὲς ἐνέργειες ἀνάγονται καὶ σὲ ἄλλους ἀκόμη νόμους: «μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ κανεὶς ἓνα ὄν ἢ ἓνα πράγμα ἐπενεργώντας σὲ κεῖνο πὺ τὰ ἀγγίξῃ», «τὸ μέρος ἀξίζει γιὰ τὸ ὅλο», κλπ. Ἀλλά ἡ ψυχολογικὴ πρωταρχὴ μένει ἡ ἴδια. Πρόκειται πάντοτε νὰ ἐπαναλαμβάνωμε μὲ ἡσυχὸ κεφάλι, πείθοντας τὸν ἑαυτὸ μας πὺ εἶναι ἀποτελεσματικὴ, τὴν πράξη πὺ ἔδωσε τὴν σὰν-φρεναπατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά της, ὅταν τὴν ἐκπληρώσαμε σὲ στιγμὴ ἔξαψης. Σὲ καιρὸ ξηρασίας ζητοῦν ἀπὸ τὸ μάγο νὰ φέρῃ τὴ βροχή. Ἄν ἔβραζεν ἀκόμη στὴν πράξη του ὅλη του τὴν ψυχὴ, θὰ ὑψωνόταν ὡς τὸ σύννεφο μὲ μιὰ προσπάθεια τῆς φαντασίας του, θὰ πίστευεν ὅτι αἰσθάνεται ὅτι τρυπᾷ τὸ σύννεφο, καὶ θὰ τὸ σκόρπιζε σὲ μικρὲς σταγόνες. Ἀλλά θὰ βρῇ πιὸ ἀπλὸ νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἔχει σχεδὸν ξανακατεβῆ στὴ γῆ, καὶ νὰ χύσῃ τότε λίγο μόνο νερό: τοῦτο τὸ ἐλάχιστο μέρος τοῦ γεγονότος θὰ τὸ ἀναπαραγάγῃ ὁλόκληρο, εἴαν, ἢ προσπάθεια πὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξακοντισθῇ ἀπὸ τὴ γῆ στὸν οὐρανὸ, βρίσκῃ μέσο νὰ ἀναπληρωθῇ, καὶ ἂν ἡ ἐνδιάμεση ὕλη εἶναι λίγο πολὺ φορτισμένη— ὅπως θὰ μπορούσε

νά είναι με θετικό ἢ ἀρνητικὸ ἠλεκτρισμὸ—μέ διάθεση μισοφυσική καὶ μισο-ἠθική γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ, ἢ νὰ ἀντικρούσῃ τὸν ἄνθρωπο. Βλέπει κανεὶς πὼς ὑπάρχει πολὺ ἀπλή φυσική μαγεία, πὺ θὰ περιοριζόταν σὲ μικρὸ ἀριθμὸ πρακτικῶν ἐνεργειῶν. Ὁ διαλογισμὸς ἀπάνω σ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες, ἢ ἴσως ἡ ἀπλή μεταφορὰ τους σὲ λόγια, τοὺς ἐπέτρεψε νὰ πολλαπλασιασθοῦν σὲ ὅλες τὶς διευθύνσεις καὶ νὰ φορτωθοῦν ὅλες τὶς δεισιδαιμονίες, γιατί ἡ διατύπωση ξεπερνᾷ πάντα τὸ γεγονὸς πὺ ἐκφράζει.

Ἡ μαγεία λοιπὸν μᾶς φαίνεται ὅτι ἀναλύεται σὲ δυὸ στοιχεῖα : τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπενεργῇ σὲ ὅτιδήποτε, ἀκόμη καὶ σὲ κείνο πὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ φτάσῃ, καὶ τὴν ἰδέα ὅτι τὰ πράγματα εἶναι φορτισμένα, ἢ ἀφήνονται νὰ φορτισθοῦν, με αὐτὸ πὺ ὀνομάζομε ἀνθρώπινο ρευστό. Πρέπει νὰ ἀναφερόμαστε στὸ πρῶτο σημεῖο γιὰ νὰ παραβάλλωμε τὴ μιὰ με τὴν ἄλλη, τὴ μαγεία καὶ τὴν ἐπιστήμη, καὶ στὸ δεύτερο γιὰ νὰ προσδέσωμε τὴ μαγεία στὴ θρησκεία.

Ὅτι συνέβη στὴ μαγεία νὰ ὑπηρετήσῃ τυχαῖα τὴν ἐπιστήμη, εἶναι δυνατὸ : δὲ μαλάζει κανεὶς τὴν ὕλη χωρὶς νὰ προσπορισθῇ κάποιον κέρδος. Χρειάζεται ἀκόμη, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς παρατήρηση ἢ ἀκόμη καὶ μόνο γιὰ νὰ τὴ σημειώσῃ, νάχη κιόλας κάποια ροπὴ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἀλλά, τότε, δὲν εἶναι πιά μάγος, γυρίζει μάλιστα τὴν πλάτη στὴ μαγεία. Εἶναι ἀλήθεια εὐκόλο νὰ ὀρίσωμε τὴν ἐπιστήμη, ἀφοῦ δούλεψε πάντα στὴν ἴδια κατεύθυνση. Μετρᾷ καὶ λογαριάζει, γιὰ νὰ προβλέπῃ καὶ γιὰ νὰ δρᾷ. Ὑποθέτει πρῶτα, διαπιστώνει ἔπειτα ὅτι τὸ σύμπαν διέπεται ἀπὸ μαθηματικοὺς νόμους. Μὲ λίγα λόγια, κάθε πρόοδος τῆς ἐπιστήμης συνίσταται σὲ πιὸ ἐκτεταμένη γνώση καὶ σὲ πιὸ πλούσια χρησιμοποίηση τῆς παγκόσμιας μηχανοκρατίας. Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ πρόοδος ἐπιτελεῖται με τὴν προσπάθεια τοῦ νοῦ μας, πὺ εἶναι καμωμένος γιὰ νὰ διευθύνῃ τὴν ἐπενέργειά μας στὰ πράγματα, καὶ πὺ συνεπῶς ἡ κατασκευὴ του, ἢ σύστασή του πρέπει νὰ ἀποτυπώνουν τὸ μαθηματικὸ σχηματισμὸ τοῦ σύμπαντος. Ἐνῶ ἐπενεργοῦμε μόνο στὰ ἀντικείμενα πὺ μᾶς περιτριγυρίζουν, καὶ ἐνῶ τέτοιος ἦταν ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τοῦ νοῦ, μολαταῦτα, ἐπειδὴ ἡ μηχανικὴ τοῦ σύμπαντος εἶναι μπροστὰ μας μέσα στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέρη του, χρειάστηκε νὰ γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος με νοῦ δυννητικᾶ ἱκανὸ νὰ ἀγκαλιάσῃ τὸν ὕλικὸ κόσμον ὀλόκληρον. Γίνεται με τὴ νόηση ὅ,τι καὶ με τὴν ὄραση : τὸ μάτι ἔγινε κι

αυτό, μόνο για να μᾶς ξεχωρίζη τὰ πράγματα στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ ἐπενεργοῦμε· ἀλλὰ ὅπως δὲν μπόρεσεν ἡ φύση νὰ ἐπιτύχη στὴν ὄραση τὸ βαθμὸ πὺν ἤθελε παρὰ μόνο μὲ μηχανισμό πὺν τὸ ἀποτέλεσμά του ξεπερνᾷ τὸ ἀντικείμενό του (ἀφοῦ βλέπομε τὰ ἄστρα, ἐνῶ δὲν μποροῦμε νὰ ἐπενεργήσωμε σ' αὐτά), ἔτσι μᾶς ἔδωσεν ἀναγκαστικά, μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ καταλαβαίνωμε τὴν ὕλη πὺν κατεργαζόμεστε, τὴ δυνητικὴ γνῶση τῆς ὑπόλοιπης καὶ τὴν ὄχι λιγώτερο δυνητικὴ δύναμη νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δυνητικὸ ἕως ἐκεῖνο πὺν πραγματικὰ κάνομε. Κάθε πραγματικὴ πρόοδος, στὸ πεδίο τῆς γνῶσης ὅπως καὶ στὸ πεδίο τῆς δράσης, ἀπαίτησε τὴν ἐπίμονη προσπάθεια ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἀνώτερων ἀνθρώπων. Ἦταν κάθε φορὰ μιὰ δημιουργία, πὺν ἡ φύση τὴν ἔκαμε δυνατὴ χορηγώντας μας νοῦ πὺν ἡ μορφή του ξεπερνᾷ τὴν ὕλη, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος ἔφτανε, ἔτσι νὰ ποῦμε, πέρα ἀπὸ ὅ,τι θέλησεν ἡ φύση. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀνθρώπου φαινόταν, ἀλήθεια, νὰ τὸν προορίζη γιὰ πιὸ μέτρια ζωὴ. Ἡ ἐνστικτώδης ἀντίστασή του στοὺς νεωτερισμοὺς εἶναι ἡ ἀπόδειξη. Ἡ ἀδράνεια τῆς ἀνθρωπότητας ὑποχώρησε πάντα μόνο στὴν ὄθηση τῆς μεγαλοφυΐας. Μὲ λίγα λόγια, ἡ ἐπιστήμη ἀπαιτεῖ διπλὴ προσπάθεια, τὴ μιὰ ἀπὸ μερικοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ βροῦν τὸ νέο, τὴν ἄλλη ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους, γιὰ νὰ τὸ υἱοθετήσουν καὶ νὰ προσαρμοστοῦν. Μιὰ κοινωνία μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ πολιτισμένη ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὺν βρισκομε σ' αὐτὴν καὶ αὐτὲς τὶς πρωτοβουλίες καὶ αὐτὸ τὸ εὐάγωγο. Ὁ δεύτερος ὅρος εἶναι κίβλας πιὸ δύσκολος ἀπὸ τὸν πρῶτο στὴν ἐκπλήρωσή του. Ἐκεῖνο πὺν ἔλειψε στοὺς ἀπολίτιστους, δὲν εἶναι πιθανῶς ὁ ἀνώτερος ἀνθρώπος (δὲ βλέπει κανεῖς γιὰτὶ ἡ φύση δὲ θὰ εἶχε παντοῦ καὶ πάντα τοῦτες τὶς εὐτυχισμένες ψυχαγωγίες), ἀλλὰ μᾶλλον ἡ εὐκαιρία πὺν παρουσιάζεται σὲ τέτοιο ἀνθρώπο νὰ δείξη τὴν ἀνωτερότητά του, ἢ διάθεση τῶν ἄλλων νὰ τὸν ἀκολουθήσουν. Ὅταν μιὰ κοινωνία θὰ ἔχη πιὰ μπῆ στὸ δρόμο τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ προοπτικὴ ἀπλῆς αὐξησης τῆς εὐμάρειας θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀρκετὴ γιὰ νὰ νικήση τὴ ρουτίνα της. Ἀλλὰ γιὰ νὰ εἰσέλθῃ στὸν πολιτισμό, γιὰ νὰ παραχθῆ ἡ πρώτη ὄθηση, χρειάζεται πολὺ περισσότερο: ἴσως ἀπειλὴ ἔξαφάνισης σὰν αὐτὴν πὺν δημιουργεῖ ἡ ἐμφάνιση νέου ὄπλου στὸ ἐχθρικό φύλο. Οἱ κοινωνίες πὺν ἔμειναν λίγο ἢ πολὺ «πρωτόγονες» εἶναι πιθανῶς ἐκεῖνες πὺν δὲν εἶχαν γειτόνους, πιὸ γενικὰ ὅσες εἶχαν πολὺ εὐκόλη ζωὴ. Ἦταν

ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὴν ἀρχική, τὴν πρώτη προσπάθεια. Ἐπειτα, ἦταν πολὺ ἀργά : ἡ κοινωνία δὲ μπορούσε πᾶ νὰ προχωρήσει, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἤθελε, γιατί εἶχε τοξινωθῆ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ὀκνηρίας της. Αὐτὰ τὰ προϊόντα εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἐφαρμογές τῆς μαγείας, τουλάχιστο σὲ ὅ,τι ἔχουν τὸ πληθωρικὸ καὶ τὸ ἐπιδρομικὸ. Γιατὶ ἡ μαγεία εἶναι τὸ ἀντίστροφο τῆς ἐπιστήμης. Ἐφόσον ἡ ἀδράνεια τοῦ περιβάλλοντος δὲν τὴν κάνει νὰ γεννοβολᾷ, ἔχει λόγο νὰ ὑπάρχη. Γαληνεύει προσωρινὰ τὴν ἀνησυχία ἑνὸς νοῦ πού ἡ μορφή του ξεπερνᾷ τὴν ὕλη, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται ἀόριστα τὴν ἄγνοιά του καὶ βλέπει τὸν κίνδυνο, ὁ ὁποῖος μαντεύει, γύρω ἀπὸ τὸν πολὺ μικρὸ κύκλο ὅπου ἡ δράση εἶναι ἀσφαλῆς γιὰ τὸ ἀποτέλεσμά της, ὅπου τὸ ἄμεσο μέλλον εἶναι δυνατὸ νὰ προβλεφθῆ, ὅπου συνεπῶς ὑπάρχει ἐπιστήμη, μιὰ ἀπέραντη ζώνη τοῦ ἀπρόβλεπτου πού θὰ μπορούσε νὰ ἀποθαρρύνῃ τὴ δράση. Ὅμως παρ' ὅλα αὐτὰ χρειάζεται δράση. Τότε ἐπεμβαίνει ἡ μαγεία, ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ζωτικῆς ὄθησης. Θὰ ὑποχωρῆ ὅσο ὁ ἄνθρωπος θὰ πλαταίνῃ τὴ γνώση του μὲ τὴν προσπάθεια. Στὸ μεταξύ, ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι ἐπιτυχαίνει (ἀφοῦ ἡ ἀποτυχία μιᾶς μαγικῆς ἐνέργειας μπορεῖ πάντα νὰ ἀποδοθῆ στὴν ἐπιτυχία κάποιας ἀνταγωνιστικῆς μαγείας), παράγει τὸ ἴδιο ἠθικὸ ἀποτέλεσμα μὲ τὴν ἐπιστήμη. Ἀλλὰ μόνο αὐτὸ τὸ κοινὸ ἔχει μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἀπὸ τὴν ὁποία χωρίζεται μὲ ὅλη τὴν ἀπόσταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ θέληση. Ἀντὶ νὰ προετοιμάζῃ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως ἰσχυρίστηκαν, ὑπῆρξε τὸ μεγάλο ἐμπόδιο ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχε νὰ ἀγωνισθῆ ἡ μεθοδικὴ γνώση. Ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη πού γεννιόταν, καὶ πού τὴν προϋπόθετεν ἡ καθημερινὴ δράση, μπόρεσε νὰ καταπατήσῃ, χάρη στὴ θέληση τὴν ἀδιάκοπα τεταμένη, τὴ μαγεία πού κατεῖχε τὴν ὑπόλοιπη περιοχὴ. Ὁ ἀπολίτιστος ἀντίθετα εἶναι ἐκεῖνος πού, περιφρονώντας τὴν προσπάθεια, ἄφησε τὴ μαγεία νὰ εἰσδύσῃ ὡς καὶ μέσα στὴ ζώνη τῆς ἐπιστήμης πού γεννιόταν, νὰ τοποθετηθῆ πάνω ἀπ' αὐτήν, νὰ τὴ μεταμφιέσῃ σὲ σημεῖο πού νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ πιστεύωμε σὲ πρωταρχικὴ διανοητικότητα ἀπὸ ὅπου κάθε ἀληθινὴ ἐπιστήμη θὰ ἔλειπε. Ἀλλωστε, ὅταν ἡ μαγεία μείνῃ κυρίαρχη, ἐκτελεῖ μύριες ποικιλίες πάνω στὸν ἑαυτὸ της, πῶ γόνιμη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἀφοῦ οἱ ἐπινοήσεις της εἶναι καθαρὰ φανταστικὲς καὶ δὲ στοιχίζουν τίποτε. Ἄς μὴ μιλοῦμε λοιπὸν γιὰ αἰῶνα τῆς μαγείας, τὸν ὁποῖο διαδέχτηκεν ὁ αἰῶνας τῆς ἐπιστήμης. Ἄς

πούμε ὅτι μαγεία καὶ ἐπιστήμη εἶναι ὅμοια φυσικές, ὅτι πάντα συννυῆρχαν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη μας εἶναι ὑπέρογκα πρὸ ἀπέραντη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῶν ἀπόμακρων προγόνων μας, ἀλλὰ ὅτι τοῦτοι θὰ ἦταν πολὺ λιγώτερο μάγοι ἀπὸ τοὺς σημερινούς ἀπολίτιστους. Ἐμείναμε, στὸ βάθος, ὅ,τι ἦταν ἐκεῖνοι. Ἀπωθημένη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἡ κλίση στὴ μαγεία ὑπάρχει καὶ περιμένει τὴν ὥρα της. Μόλις ἡ προσοχὴ πρὸς τὴν ἐπιστήμη ἀφεθῆ νὰ διασπασθῆ καὶ νὰ, ἀμέσως ἡ μαγεία εἰσορμᾷ στὴν πολιτισμένη κοινωνία μας, ὅπως ἡ ἀπωθημένη ἐπιθυμία ὅσο εἴμαστε ξυπνητοί, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὸν πρὸ ἐλαφρὸ ὕπνο γιὰ νὰ ἰκανοποιηθῆ μὲ ἓνα ὄνειρο.

Ἀπομένει τότε τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς μαγείας μὲ τὴ θρησκεία. Ὅλα κρέμονται φυσικὰ ἀπὸ τὴ σημασία τοῦ τελευταίου ὄρου. Ὁ φιλόσοφος τις περισσότερες φορές μελετᾷ ἓνα πρᾶγμα πὺν ἡ κοινὴ γνώμη ἔχει κίόλας ὑποδηλώσει μὲ μιὰ λέξη. Μπορεῖ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα μόνο νὰ τὸ διεῖδαν· μπορεῖ νὰ τὸ εἶδαν κακά· μπορεῖ νὰ τὸ ἀνακάτεψαν μὲ ἄλλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀπομονώσωμε. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ τὸ ξέκοψαν ἀπὸ τὴ συνολικὴ πραγματικότητα μόνο γιὰ τὴν εὐκολία τοῦ λόγου καὶ νὰ μὴν ἀποτελῆ πραγματικὰ ἓνα πρᾶγμα πὺν νὰ ἐπιδέχεται ἀνεξάρτητη μελέτη. Ἐδῶ εἶναι ἡ μεγάλη κατωτερότητα τῆς φιλοσοφίας σχετικὰ μὲ τὰ μαθηματικά, σχετικὰ ἀκόμη καὶ μὲ τις φυσικὲς ἐπιστῆμες. Πρέπει νὰ ξεκινήση ἀπὸ τὴν ἐξάρθρωση τοῦ πραγματικοῦ ὅπως τὴν ἔχει ἐπεξεργαστῆ ἡ γλῶσσα καὶ πὺν ἴσως εἶναι ἐντελῶς σχετικὴ μὲ τις ἀνάγκες τῆς πόλεως: πολὺ συχνὰ ξεχνᾷ αὐτὴ τὴν ἀρχή, καὶ προχωρεῖ ὅπως θὰ ἔκανε ὁ γεωγράφος, πὺν γιὰ νὰ ξεχωρίση τις διάφορες περιοχὲς τῆς γήϊνης σφαίρας καὶ νὰ σημειώση τις ἀναμεταξύ των φυσικὲς σχέσεις, θὰ ἀναφερόταν γι' αὐτὴ τὴ δουλειὰ στὰ σύνορα πὺν ἔχουν ὀρίσει οἱ συνθῆκες. Στὴν ἐρευνά πὺν ἀναλάβαμε, ξεφύγαμε αὐτὸν τὸν κίνδυνο· μεταφερθῆκαμε ἄμεσα ἀπὸ τὴ λέξη «θρησκεία», καὶ ἀπὸ ὅ,τι αὐτὴ ἀγκαλιάζει, μὲ τεχνητὴ ἴσως ἐξάρθρωση τοῦ πραγματικοῦ, σὲ ὀρισμένη λειτουργία τοῦ πνεύματος, πὺν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν παρατηρήση κατ' εὐθειαν χωρὶς νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν κατανομὴ τοῦ πραγματικοῦ σὲ ἐννοιες πὺν ἀντιστοιχοῦν σὲ λέξεις. Ἀναλύοντας τὴν ἐργασία τῆς λειτουργίας, ξαναβρήκαμε ἓνα-ἓνα πολλὰ ἀπὸ τὰ νοήματα πὺν δίνουν στὴ λέξη θρησκεία. Συνεχίζοντας τὴ μελέτη μας, θὰ ξαναβροῦμε τις ἄλλες σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις καὶ θὰ προσθέσωμε ἴσως μιὰ ἢ δυὸ νέες. Θὰ θεμελιωθῆ λοιπὸν καλά, ὅτι ἡ λέξη περιγράφει αὐτὴ τὴ φορὰ μιὰ πραγ-

ματικότητα. Πραγματικότητα πού θὰ ξεπεράση λίγο, εἶναι ἀλήθεια, καὶ πρὸς τὰ κάτω καὶ πρὸς τὰ ἄνω, τὴ συνηθισμένη σημασία τῆς λέξης αὐτῆς. Ἄλλὰ ἔτσι θὰ τὴ συλλάβωμε καθ' ἑαυτήν, στὴ σύσταση, τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς, ὅπως συμβαίνει ὅταν προσδένουν σὲ φυσιολογικὴ λειτουργία, ὅπως ἡ πέψη, μεγάλο ἀριθμὸ γεγονότων πού παρατηρήθηκαν σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ ὅταν ἔτσι ἀνακαλύπτουν ἀκόμη καὶ ἄλλα. Ἄν τοποθετηθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ μαγεία, εἶναι φανερό, ἀποτελεῖ μέρος τῆς θρησκείας. Πρόκειται, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ τὴν κατώτερη θρησκεία, γι' αὐτὴν μὲ τὴν ὁποία ἀσχοληθήκαμε ὡς τώρα. Ἄλλὰ ἡ μαγεία, ὅπως γενικὰ καὶ ἡ θρησκεία αὐτή, ἀντιπροσωπεύει προφύλαξη τῆς φύσης ἐνάντια σὲ ὠρισμένους κινδύνους πού διατρέχει τὸ νοητικὸ ὄν.—Τώρα, μπορούμε νὰ ἀκολουθήσωμε μιὰ ἄλλη πορεία, νὰ ξεκινήσωμε ἀπὸ τὰ διάφορα νοήματα τῆς λέξης θρησκεία, νὰ τὰ παραβάλλωμε τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο καὶ νὰ συναγάγωμε μιὰ μέση σημασία: θὰ ἔχωμε ἔτσι λύσει ἓνα λεξικολογικὸ ζήτημα μᾶλλον παρὰ ἓνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα· ἀλλὰ δὲν ἔχει πολλὴ σημασία, φτάνει νὰ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τί κάνει, καὶ νὰ μὴ φαντάζεται (σταθερὴ ἀπάτη τῶν φιλοσόφων!) ὅτι κατέχει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος ὅταν φτάνη σὲ συμφωνία γιὰ τὸ συμβατικὸ νόημα τῆς λέξης. Ἄς διατάξωμε, λοιπόν, ὅλες τὶς ἐκδοχὲς τῆς λέξης μας κατὰ μῆκος κλίμακος, σὰν τὶς ἀποχρώσεις τοῦ φάσματος ἢ σὰν τὶς νότες τῆς ὀχτάβας: θὰ βροῦμε στὴ μεσαία περιοχὴ, σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα, τὴ λατρεία θεῶν στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται μὲ προσευχάς. Εἶναι αὐτόνοητο ὅτι ἡ θρησκεία, ἔτσι ἰδωμένη, ἀντιτίθεται στὴ μαγεία. Τούτῃ δὲ εἶναι οὐσιαστικὰ ἐγωϊστικὴ, ἡ θρησκεία δέχεται συχνὰ ἀκόμη καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀνιδιοτέλεια. Ἡ μιὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκβιάζει τὴ συγκατάθεση τῆς φύσης, ἡ ἄλλη ἐπικαλεῖται τὴν εὐνοια τοῦ θεοῦ. Ἡ μαγεία ἀσκεῖται προπαντὸς σὲ περιβάλλον μισο-φυσικὸ καὶ μισο-ἠθικόν· ὁ μάγος, πάντως, δὲν ἔχει νὰ κάμῃ μὲ ἓνα πρόσωπο· ἀντίθετα ἡ θρησκεία ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ θεοῦ ἀντλεῖ τὴν πῶς μεγάλη τῆς ἀποτελεσματικότητά. Ἄν δεχτῆ κανεὶς, ὅπως ἐμεῖς, ὅτι ἡ πρωτόγονη διάνοια πιστεύει ὅτι διακρίνει γύρω τῆς, μέσα στὰ φαινόμενα καὶ μέσα στὰ γεγονότα, μᾶλλον στοιχεῖα προσωπικότητας παρὰ πλήρεις προσωπικότητες, ἡ θρησκεία, ὅπως τώρα δὲ τὴν ἐννοήσαμε, θὰ ἐνισχύσῃ στὸ τέλος αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὲ σημεῖο πού νὰ τὰ μετατρέψῃ σὲ

πρόσωπα, ἐνῶ ἡ μαγεία τὰ ὑποθέτει ὑποβιβασμένα καὶ σὰν διαλυμένα μέσα σὲ ἕναν ὑλικὸ κόσμο, ὅπου τῆ δραστηκότητά των εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ὑποκλέψωμε. Μαγεία καὶ θρησκεία λοιπὸν ξεκινῶντας ἀπὸ κοινὴ ἀρχὴ διαχωρίζονται, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ τεθῆ ζήτημα νὰ βγάλωμε τὴ θρησκεία ἀπὸ τὴ μαγεία: εἶναι σύγχρονες. Καταλαβαίνομε κιόλας ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τις δυὸ ἐξακολουθεῖ νὰ συχνάζη στὴν ἄλλη, ὅτι παραμένει κάποια μαγεία μέσα στὴ θρησκεία, καὶ προπάντων κάποια θρησκεία μέσα στὴ μαγεία. Ξαίρομε ὅτι ὁ μάγος ἐνεργεῖ κάποτε μὲ τὴ μεσολάβηση πνευμάτων, ὄντων δηλαδὴ πού ἔχουν σχετικὴ ἐξατομικευση, μὰ πού δὲν ἔχουν τὴν πλήρη προσωπικότητα, οὔτε τὸ ὑψηλὸ κῦρος τῶν θεῶν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐπὶ μὲν μπορεῖ τὴν ἴδια ὥρα νὰ εἶναι καὶ προσταγὴ καὶ προσευχὴ.

Ἡ ἱστορία τῶν θρησκειῶν γιὰ πολὺν καιρὸ θεώρησε πρωτόγονη καὶ ἐξηγητικὴ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα τὴν πίστη στὰ πνεύματα. Ὅπως ὁ καθένας μας ἔχει ψυχὴ, οὐσία πιὸ λεπτὴ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ σώματος, ἔτσι καὶ στὴ φύση κάθε πρᾶγμα θὰ ἦταν ἐμψυχωμένο ὄντοτητα ἀόριστα πνευματικὴ θὰ τὸ συνόδευε. Κι ἀφοῦ ἐτέθησαν τὰ πνεύματα, τότε ἡ ἀνθρωπότητα θὰ πέρασεν, εἶπαν, ἀπὸ τὴν πίστη στὴ λατρεία. Θὰ ὑπῆρχε λοιπὸν μιὰ φυσικὴ φιλοσοφία, ἡ ψυχοδοξία (ἀνιμισμός), ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπήγασε ἡ θρησκεία. Σήμερα φαίνεται ὅτι προτιμοῦν μιὰ ἄλλη ὑπόθεση. Σὲ μιὰ προ-ψυχοδοξικὴ περίοδο ἡ ἀνθρωπότητα θὰ εἶχε συλλάβει τὴν παράσταση ἀπρόσωπης δύναντος, ὅπως τὸ πολυνησιακὸ μανά, ἀπλωμένης στὸ σύμπαν, ἀνισα μοιρασμένης στὰ μέρη ἄργότερα, μόνον, ἡ ἀνθρωπότητα θὰ προχώρησε στὰ πνεύματα. Ἄν οἱ ἀναλύσεις μας εἶναι σωστές, δὲ συνέλαβαν πρῶτα οἱ ἀνθρωποὶ ἀπρόσωπη δύναμη, οὔτε πνεύματα ἐξατομικευμένα πιά ἀπλῶς θὰ ἀπέδωσαν στὰ πρᾶγματα καὶ στὰ γεγονότα προθέσεις, σὰ νὰ εἶχεν ἡ φύση ὀλοῦθε μάτια γυρισμένα πρὸς τὸν ἀνθρωπο. Ὅτι τοῦτο δῶ εἶναι πρωταρχικὴ διάθεση, αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε ὅταν ἀπότομο τίναγμα ξυπνᾷ τὸν πρωτόγονο ἀνθρωπο πού λαγοκοιμᾶται μέσα στὸν καθένα μας. Ἐκεῖνο πού δοκιμάζομε τότε εἶναι τὸ αἶσθημα μιᾶς δραστήριας παρουσίας ἥτις ἐνδιαφέρει δὲ ἡ φύση αὐτῆς τῆς παρουσίας, τὸ οὐσιῶδες εἶναι ἡ δραστηκότητά της: ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἀσχοιοῦνται μὲ μᾶς, ἡ πρόθεση μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πάντα καλή, μὰ ὑπολογίζομε τουλάχιστο στὸ σύμπαν, πού ἀσχολεῖται μὲ μᾶς. Νά, τί λέγει ἡ πείρα. Ἀλλὰ ἐκ τῶν προτέρων, ἦταν κιόλας ἀπίθανο νὰ εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀνθρωπότητα μὲ θεωρητικὲς ἀπόψεις,

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

ὅποιες κι ἄν ἦταν. Δὲ θὰ πάψωμε νὰ τὸ ξαναλέμε· πρὶν φιλοσοφήσωμε, πρέπει νὰ ζήσωμε ἀπὸ ζωτικὴ ἀναγκαιότητα βγῆκαν οἱ πρωταρχικὲς διαθέσεις καὶ πεποιθήσεις. Μὲ τὸ νὰ προσδένωμε τὴ θρησκεία σὲ σύστημα ἰδεῶν, σὲ λογικὴ ἢ σὲ «προλογικὴ», κάνομε τοὺς πιὸ ἀπόμακρους προγόνους μας διανοητὲς, καὶ διανοητὲς τέτοιους, ποὺ περισσότεροὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν μεταξύ μας, γιατί ἑμεῖς βλέπομε τὶς πιὸ ὁμορφες θεωρίες νὰ λυγίζουν μπροστὰ στὸ πάθος καὶ τὸ συμφέρον καὶ νὰ τὶς ὑπολογίζουν μόνο στὶς ὥρες κατὰ τὶς ὁποῖες θεωρεῖ κανεὶς, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες θρησκείες κρεμόταν ἡ ζωὴ στὸ σύνολό της. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ θρησκεία, μιὰ ποὺ ἀπλώνεται σὲ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος, πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν ἰδιοσυστασία μας. Τὴν προσδέσαμε πρὶν λίγο σὲ μιὰ θεμελιώδη πεῖρα· ἀλλὰ τὴν ἴδια αὐτὴ τὴν πεῖρα, θὰ τὴν προαισθανόταν κανεὶς πρὶν τὴν ἀποκτήσῃ, τὴν ἐξηγεῖ πάντως πολὺ καλὰ στὸν ἑαυτὸ του ἀφοῦ τὴ δοκιμάσῃ· φτάνει γι' αὐτὸ νὰ ξανατοποθετήσῃ τὸν ἄνθρωπο μέσα στὸ σύνολο τῶν ἔμψυχων ὄντων, καὶ τὴν ψυχολογία μέσα στὴ βιολογία. "Ἄς ἐξετάσωμε, ἀλήθεια, ἓνα ζῶο, ἄλλο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Χρησιμοποιεῖ κάθε τι ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ. Πιστεύει μὲ ἀκρίβεια ὅτι ὁ κόσμος ἔγινε γι' αὐτό; "Ὁχι, βέβαια· γιατί δὲν ἔχει παράσταση τοῦ κόσμου, καὶ δὲν ἔχει δὰ καὶ καμμιά ἐπιθυμία νὰ διαλογίζεται. Ἄλλὰ μιὰ ποὺ βλέπει, καὶ κυττάζει μόνο ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἱκανοποιῇ τὶς ἀνάγκες του, καὶ μιὰ ποὺ τὰ πράγματα ὑπάρχουν γι' αὐτό, μόνο σὲ ὅσο βαθμὸ τὰ χρησιμοποιεῖ, συμπεριφέρεται φυσικὰ σὰν νὰ ἦταν συνδυασμένα ὅλα τὰ πράγματα στὴ φύση γιὰ τὸ δικό του τὸ καλὸ καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ γένους του. Αὐτὴ τὴν πίστη ζεῖ· αὐτὴ τὸ στηρίζει καὶ συγχέεται δὰ μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ ζήσῃ. "Ἄς κάμωμε τώρα νὰ προβάλῃ ὁ διαλογισμὸς: ἡ πίστη αὐτὴ θὰ ἐξαφανιστῇ· ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀντιληφθῇ καὶ θὰ σκεφτῇ τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἓνα σημεῖο μέσα στὸ ἀχανὲς τοῦ σύμπαντος. Θὰ αἰσθανόταν χαμένο τὸν ἑαυτὸ του, ἂν ἡ προσπάθεια νὰ ζήσῃ δὲν ἔρριχνε μέσα στὸ νοῦ του, στὴν ἴδια τὴ θέση ποὺ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη καὶ αὐτὴ ἡ σκέψη πήγαινε νὰ πάρῃ, τὴν ἀνταγωνιστικὴ εἰκόνα μεταστροφῆς τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων πρὸς τὸν ἄνθρωπο: καλοπροαίρετη ἢ κακοπροαίρετη, μιὰ πρόθεση τοῦ περιβάλλοντος τὸν ἀκολουθεῖ παντοῦ, σὰν τὸ φεγγάρι ποὺ τοῦ φαίνεται ὅτι τρέχει μαζί του ὅταν ἐκεῖνος τρέχῃ. "Ἄν εἶναι καλή, θὰ ἐπαναπαυθῇ σ' αὐτήν. "Ἄν θέλῃ τὸ κακό του, θὰ προσπαθήσῃ νὰ φέρῃ ἐκ-

τροπή στο αποτέλεσμα. Μὲ κάθε τρόπο, θὰ τὸν ἔχουν πάντα ὅλα λογαριάσει. Καθόλου θεωρία, καμμιά θέση γιὰ τὸ αὐθαίρετο. Ἡ πεποίθηση ἐπιβάλλεται γιὰτὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ φιλοσοφικό, ἀφοῦ ἀνήκει στὴν τάξη τῆς ζωῆς.

Ἄν κίολας διχάζεται καὶ ἐξελίσσεται πρὸς δυὸ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, ἀπὸ τὴν μιὰ πρὸς τὴν πίστη σὲ πνεύματα ἐξατομικευμένα πιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρὸς τὴν ἰδέα ἀπρόσωπης οὐσίας, αὐτὸ δὲ γίνεται γιὰ θεωρητικούς λόγους : τοῦτοι δῶ γεννοῦν τὴν ἀντιλογία, δέχονται τὴν ἀμφιβολία, διεγείρουν διδασκαλίες πὺν μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζουν τὴ διαγωγή, ἀλλὰ πὺν δὲν ἀνακατεύονται μὲ ὅλα τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς καὶ δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι ρυθμιστὲς τῆς ζωῆς στὸ σύνολό της. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, μιὰ καὶ ἡ πεποίθηση ἐγκατασταθῆ μέσα στὴ θέληση, τούτη τὴν σπρώχνει σὲ κατευθύνσεις τὶς ὁποῖες βρῖσκει ἀνοιχτὲς, ἢ πὺν ἀνοίγουν κατὰ τὴν προσπάθειά της στὰ σημεῖα τῆς μικρότερης ἀντίστασης, τὴν πρόθεση πὺν νοιώθει παροῦσα, θὰ τὴ χρησιμοποιήση μὲ ὅλα τὰ μέσα, εἴτε παίρνοντάς την σὲ ὅ,τι ἔχει φυσικὰ ἀποτελεσματικό, ὑπερβάλλοντα μάλιστα ὅ,τι ὑλικὸ ἔχει καὶ δοκιμάζοντας τότε νὰ τὴν κυριαρχήση μὲ τὴ δύναμη, εἴτε πλησιάζοντάς την ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πλευρά, σπρώχνοντάς την, ἀντίθετα, στὴ διεύθυνση τῆς προσωπικότητας γιὰ νὰ τὴν κερδίση μὲ τὴν προσευχή. Ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση λοιπὸν ἀποτελεσματικῆς μαγείας βγῆκεν ἀντίληψη σὰν αὐτὴ τοῦ μανά, πτώχευση καὶ ὑλοποίηση τῆς πρωταρχικῆς πίστεως· καὶ ἡ ἀνάγκη πάλι νὰ ἀποκτήση εὐνοίες, αὐτὴ ἔβγαλε ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ πίστη, στὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση, τὰ πνεύματα καὶ τοὺς θεοὺς. Οὔτε τὸ ἀπρόσωπο ἐξελίχθηκε πρὸς τὸ προσωπικό, οὔτε καθαρὲς προσωπικότητες μπῆκαν στὴν ἀρχή· ἀλλὰ ἀπὸ κάτι τὸ ἐνδιάμεσο, καμωμένο γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὴ βούληση μᾶλλον παρὰ γιὰ νὰ φωτίση τὸ νοῦ, βγῆκαν μὲ διαχωρισμὸ πρὸς τὰ κάτω καὶ πρὸς τὰ ἄνω, οἱ δυνάμεις στὶς ὁποῖες ρίχνει τὸ βάρος της ἡ μαγεία καὶ οἱ θεοὶ στοὺς ὁποίους ἀνεβαίνουν οἱ προσευχές.

Ἐξηγηθήκαμε ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο σημεῖο. Θὰ εἶχαμε πολλὴ δουλειὰ νὰ κάμωμε, ἂν ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθοῦμε στὸ δεύτερο. Τὸ βαθμιαῖο ἀνέβασμα πρὸς θεοὺς πὺν ὅλο καὶ πιὸ τονισμένη εἶναι ἡ προσωπικότητά των, πὺν διατηροῦν ἀναμεταξύ τους σχέσεις ὅλο καὶ πιὸ καλὰ ὠρισμένες, ἢ πὺν τείνουν νὰ ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ μιὰ μοναδικὴ θεότητα, ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ μεγάλες προόδους τῆς ἀνθρωπότητας στὴν

κατεύθυνση τοῦ πολιτισμοῦ. Συνεχίστηκε ὡς τὴν ἡμέρα ὅπου τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα ἀπὸ τὰ ἔξω στράφηκε πρὸς τὰ μέσα, ἀπὸ τὸ στατικὸ στὸ δυναμικόν, μὲ μιὰ μεταστροφή ἀνάλογη μὲ κείνην πού ἔκαμεν ὁ καθαρὸς νοῦς, ὅταν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πεπερασμένων μεγεθῶν πέρασε στὸ διαφορικὸ λογισμό. Ἡ τελευταία αὐτὴ μεταβολὴ στάθηκε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀποτελεσματικὴ· ἔγιναν τότε δυνατοὶ μετασχηματισμοὶ τοῦ ἀτόμου, σὰν αὐτοὺς πού ἔδωσαν τὰ διαδοχικὰ εἶδη στὸν ἐνόργανο κόσμον· ἡ πρόοδος μπόρεσε ἀπὸ δῶ καὶ πέρα νὰ συνίσταται σὲ δημιουργία νέων ποιότητων, καὶ ὄχι πιά σὲ ἀπλή μεγέθυνση· ἀντὶ νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴ ζωὴ μόνο ἐπὶ τόπου, στὸ σημεῖο πού σταμάτησαν, θὰ συνεχίσουν τώρα τὴ ζωτικὴ κίνηση. Θὰ πραγματευθοῦμε αὐτὴ τὴν ἐντελῶς ἐσωτερικὴ θρησκεία στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Θὰ δοῦμε ὅτι στηρίζει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὴν κίνηση ἀκριβῶς πού τοῦ διεγείρει, ξανατοποθετώντας τον στὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ καὶ ὄχι πιά μὲ φανταστικὲς παραστάσεις, στὶς ὁποῖες θὰ ἀποθέσει τὴν ἐνεργητικότητά του μέσα στὴν ἀκίνησια. Θὰ δοῦμε ὅμως ὅτι καὶ ὁ θρησκευτικὸς δυναμισμὸς ἔχει ἀνάγκη τῆς στατικῆς θρησκείας γιὰ νὰ ἐκφραστῆ καὶ γιὰ νὰ ἐξαπλωθῆ. Καταλαβαίνουμε λοιπὸν ὅτι ἡ τελευταία ἔχει τὴν πρώτη θέσιν στὴν ἱστορίαν τῶν θρησκειῶν. Ἀκόμη μιὰ φορά, δὲ θὰ τὴν ἀκολουθήσωμε στὴν ἀπειρῆ ποικιλίαν τῶν ἐκδηλώσεών της. Θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ δείξωμε τὶς κυριώτερες, καὶ νὰ σημειώσωμε τὴν ἀλληλουχίαν των.

Ἄς ξεκινήσωμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἰδέαν ὅτι ὑπάρχουν προθέσεις συμφυεῖς μὲ τὰ πράγματα : θὰ μπορέσωμε ἀμέσως νὰ παραστήσωμε μέσα μας τὰ πνεύματα. Εἶναι οἱ ἀπροσδιόριστοι ὄντοτες οἱ ὁποῖες κατοικοῦν, λόγου χάριν, τὶς πηγὰς, τὰ ποτάμια, τὶς βρῦσες. Κάθε πνεῦμα εἶναι δεμένο μὲ τὸ μέρος ὅπου ἐκδηλώνεται. Ἐσχωρίζει κιόλας μ' αὐτὸ ἀπὸ τὴ θεότητα στὴν κυριολεξία της, ἢ ὁποῖα θὰ μπορῆ νὰ μερίζεται, χωρὶς νὰ διαιρεῖται, σὲ διάφορους τόπους, καὶ νὰ κυβερνᾷ ὅ,τι ἀνήκει σὲ ἓνα γένος. Ἡ θεότητα αὐτὴ θὰ ἔχη ὄνομα· θὰ ἔχη τὴ δική της μορφὴν, τὴν καλὰ ξεχωρισμένη προσωπικότητά της, ἐνῶ τὰ χίλια πνεύματα τῶν δασῶν ἢ τῶν πηγῶν εἶναι ἀνάτυπα ἀπὸ τὸ ἴδιον πρότυπον καὶ θὰ μπορούσαν τὸ πολὺ πολὺ νὰ ποῦν μὲ τὸν Ὅρατιον : *Nos numerus sumus* (1). Ἀργότερα, ὅταν ἡ θρησκεία θὰ ὑψωθῆ ἴσαμε τὰ

1. Ἐμεῖς εἶμαστε ἀριθμὸς.—Σ.τ.μ.

μεγάλα πρόσωπα, τούς θεούς, θὰ μπορέση νὰ συλλάβη τὰ πνεύματα κατ' εἰκόνα τῶν θεῶν : θὰ εἶναι κατώτεροι θεοί· θὰ φανοῦν τότε ὅτι πάντα τέτοιοι ἦταν. Ἐπὶ αὐτῶν ἦταν μόνο ἀναδρομικά. Χρειάστηκε ἀσφαλῶς πολὺς χρόνος στοὺς Ἕλληνας γιὰ νὰ γίνῃ τὸ πνεῦμα τῆς πηγῆς μιὰ χαριτωμένη νύμφη καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ δάσους Ἀμαδρουάδα. Πρωταρχικά, τὸ πνεῦμα τῆς πηγῆς θὰ ἦταν ἡ ἴδια ἡ πηγή μόνο, σὰν εὐεργέτρια τοῦ ἀνθρώπου. Πιὸ καθαρά, τὸ πνεῦμα ἦταν αὐτὴ ἡ εὐεργετικὴ πράξις, σὲ ὅ,τι ἔχει μόνιμο. Δὲ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ πάρη κανεὶς γιὰ ἀφηρημένη ἰδέα, ἐννοῶ γιὰ ἰδέα βγαλμένη ἀπὸ τὰ πράγματα μὲ διαγοητικὴ προσπάθεια, τὴν παράστασι τῆς πράξεως καὶ τῆς συνέχειάς της. Εἶναι ἀμεσο δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. Ἡ φιλοσοφία μας καὶ ἡ γλῶσσα μας θέτουν πρῶτα τὴν οὐσία, τὴν περιβάλλουν μὲ κατηγορούμενα, καὶ βγάζουν ἔπειτα τὶς πράξεις σὰν ἀπορροές. Ἀλλὰ θὰ τὸ ἐπαναλάβωμε πολὺ καὶ πάλι λίγο θάναυ : συμβαίνει ἡ πράξις νὰ προσφέρεται πρῶτα καὶ νὰ εἶναι αὐτάρκης, πρὸ πάντων σὲ περιπτώσεις ὅπου ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει τὸν ἀνθρώπου. Τέτοια εἶναι ἡ πράξις νὰ μᾶς χύνουν νὰ πιοῦμε : μποροῦμε νὰ τὴν ἐντοπίσωμε σὲ ἓνα πρᾶγμα, ἔπειτα σὲ ἓνα πρόσωπο· ἀλλὰ ἔχει τὴ δική της ἀνεξάρτητη ὑπαρξὴ· κι ἂν συνεχίζεται ἀπεριόριστα, ἡ ἴδια ἡ ἐπιμονὴ της θὰ τὴν ὑψώσῃ σὲ πνεῦμα ποὺ ἐμψυχώνει τὴν πηγή ὅπου πίνουμε, ἐνῶ ἡ πηγή, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴ λειτουργία ποὺ ἐκπληρώνει, τόσο πιὸ τέλεια θὰ περάσῃ στὴν κατάστασι ἀπλοῦ πρᾶγματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ψυχῆς τῶν πεθαμένων ἔρχονται ἐντελῶς φυσικά καὶ ἀνταμώνουν τὰ πνεύματα : χωρισμένες ἀπὸ τὸ σῶμα των, δὲν παραιτήθησαν ὁλότελα ἀπὸ τὴν προσωπικότητά των. Μὲ τὸ νὰ ἀνακατεύονται μὲ τὰ πνεύματα, ἀφήνουν ἀναγκαστικά ἐπάνω τους τὸ χρῶμα τους καὶ τὰ προετοιμάζουν, μὲ τὶς ἀποχρώσεις ποὺ τοὺς δίνουν, νὰ γίνουν πρόσωπα. Ἐτσι ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους, ποὺ ὅμως συγκλίνουν, τὰ πνεύματα θὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο ποὺ φέρνει στὴν τέλεια προσωπικότητα. Ἀλλὰ, μὲ τὴ στοιχειώδη μορφή ποὺ εἶχαν στὴν ἀρχή, ἀνταποκρίνονται σὲ τόσο φυσικὴ ἀνάγκη, ποὺ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πίστις στὰ πνεύματα βρίσκεται στὸ βάθος ὅλων τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν. Μιλούσαμε γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στοὺς Ἕλληνας : ἀφοῦ στάθηκε ἡ πρωτόγονη θρησκεία των, ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ, ἔμεινε λαϊκὴ θρησκεία. Ἦταν τὸ βάθος τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ πιὸ μεγάλο μέρος παραχωρήθηκε στὶς μεγά-

λες θεότητες πού ἤρθαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ἄλλου: ὁ *lar familiaris*, πού ἦταν τὸ πνεῦμα τοῦ σπιτιοῦ, θὰ διατηρήσῃ πάντα τὴ σπουδαιότητά του. Στους Ρωμαίους, ὅπως καὶ στους Ἕλληνες, ἡ θεὰ πού ὀνομάστηκε Ἑστία ἢ *Vesta* δὲ θάταν στὴν ἀρχὴ παρὰ ἢ φλόγα τῆς ἑστίας κυτταγμένη στὴ λειτουργία της, θέλω νὰ πῶ στὴν εὐεργετικὴ πρόθεσή της. Ἄς ἀφήσωμε τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, ἄς πᾶμε στὶς Ἰνδίες, στὴν Κίνα, στὴν Ἰαπωνία: θὰ ξαναβροῦμε παντοῦ τὴν πίστη στὰ πνεύματα βεβαιώνουν ὅτι καὶ σήμερα ἀκόμη ἀποτελεῖ (μαζὶ μὲ τὴ λατρεία τῶν προγόνων πού εἶναι πολὺ γειτονικὴ της) τὸ οὐσιῶδες τῆς κινεζικῆς θρησκείας. Ἐπειδὴ ἦταν καθολικὴ, εὐκόλα πείσθησαν ὅτι ἦταν πρωταρχικὴ. Τουλάχιστο ἄς διαπιστώσωμε ὅτι δὲν εἶναι μακρυνὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές, καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα περνᾷ φυσικὰ ἀπ' αὐτὴν πρὶν φτάσῃ στὴ λατρεία τῶν θεῶν.

Θὰ μπορούσε δὲ νὰ σταθῇ καὶ σὲ διάμεση περιοχὴ. Ἐννοοῦμε τὴ λατρεία τῶν ζώων, τὴν τόσο διαδομένη στὴν ἀνθρωπότητα ἄλλοτε, πού ὠρισμένοι τὴ θεώρησαν σὰν πρὸ φυσικὴ ἀκόμη ἀπὸ τὴ λατρεία σὲ θεοὺς μὲ ἀνθρώπινη μορφή. Τὴ βλέπομε νὰ διατηρῆται, ζωηρὴ καὶ στερεὴ καὶ κεῖ ἀκόμη ὅπου ὁ ἀνθρώπος παριστάνει πρὸ θεοὺς κατ' εἰκόνα του. Ἔτσι παρέμεινε ὡς τὸ τέλος στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο. Κάποτε ὁ θεὸς πού ἀνακύπτει ἀπὸ μορφή ζώου ἀρνιέται νὰ τὴν ἐγκαταλείψῃ ὅπως διόλου: πάνω ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα του θὰ βάλῃ κεφάλι ζώου. Ὅλα αὐτὰ μᾶς ξαφνίζουν σήμερα. Εἶναι προπάντων γιατί ὁ ἀνθρώπος πῆρε στὰ μάτια μας ἔξοχη ἀξία. Τὸν χαρακτηρίζομε ἀπὸ τὴ νόηση καὶ ξαίρομε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνωτερότητα πού νὰ μὴ μπορῇ ἢ νόηση νὰ μᾶς τὴ δώσῃ, οὔτε κατωτερότητα πού νὰ μὴν ξαίρῃ νὰ ἐπανορθώσῃ. Δὲν ἦταν ὅμως ἔτσι ὅταν ὁ νοῦς δὲν εἶχε ἀκόμη τὶς ἀποδείξεις του. Οἱ ἐπινοήσεις του ἦταν ἀκόμη πάρα πολὺ σπάνιες γιὰ νὰ φανῇ ἢ ἀπεριόριστὴ ἐφευρετικὴ δύναμή του: τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἐργαλεῖα πού προμήθευε στὸν ἀνθρώπο δὲ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ ὅσα τὸ ζῶο κρατοῦσε ἀπὸ τὴ φύση. Ἀκόμη καὶ ὁ στοχασμὸς, πού εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς δύναμης τοῦ νοῦ, μπορούσε νὰ φαίνεται σὰν ἀδυναμία, γιατί εἶναι πηγὴ ἀναποφασιστικότητος, ἐνῶ ἡ ἀντίδραση τοῦ ζώου, ὅταν εἶναι καθαρὰ ἐνστικτώδης, εἶναι ἄμεση καὶ ἀσφαλῆς. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀνικανότητά του νὰ μιλήσῃ ὑπερέτης τὸ ζῶο περιβάλλοντάς το μὲ αἴγλη μυστηρίου. Ἡ σιωπὴ του μπορεῖ δὲ νὰ θεωρηθῇ κιόλας σὰν περιφρόνηση, σὰν νάχε κάτι καλύτερο νὰ κάμῃ παρὰ νὰ πιάσῃ συζήτηση μαζί μας. Ὅλα αὐτὰ

ἐξηγοῦν γιατί ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἀντιπάθησε τὴ λατρεία τῶν ζώων. Γιατί ὅμως ἤρθε σ' αὐτὴ τὴ λατρεία ; Θὰ παρατηρήσωμε ὅτι τὸ ζῶο τὸ λάτρεψαν γιὰ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιότητά του. Στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, ὁ ταῦρος εἰκόνιζε τὴ δύναμη γιὰ ἀγώνα· ἡ λέαινα ἦταν ἐρήμωση· ὁ γύπας, τόσο προσεχτικὸς στὰ μικρά του, μητρότητα. Τὸ λοιπὸν, δὲ θὰ καταλαβαίναμε ἀσφαλῶς ὅτι τὸ ζῶο ἔγινε τὸ ἀντικείμενο λατρείας, ἂν ὁ ἀνθρώπος εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν πίστη σὲ πνεύματα. Ἄν ὅμως δὲν ἀπευθύνθηκε πρῶτα σὲ ὄντα, ἀλλὰ σὲ εὐεργετικὲς ἢ βλαβερὲς ἐνέργειες, θεωρημένες σὰν μόνιμες, εἶναι φυσικὸ ὅτι, ἀφοῦ αἰχμαλώτισαν πρῶτα ἐνέργειες, θέλησαν νὰ κάμουν δικές τους καὶ ποιότητες : οἱ ποιότητες αὐτὲς φαίνονταν ὅτι παρουσιάζονται σὲ καθαρὴ κατάσταση στὸ ζῶο, πού ἡ ἐνεργητικότητά του εἶναι ἀπλή, μονοκόμματη, φαινομενικὰ προσανατολισμένη σὲ μιὰ μόνο κατεύθυνση. Ἡ λατρεία λοιπὸν τοῦ ζώου δὲ στίαθηκεν ἢ πρωτόγονη θρησκεία· βγαίνοντας ἀπὸ τὴν πρωτόγονη θρησκεία ὁ ἀνθρώπος εἶχε νὰ ἐκλέξη ἀνάμεσα στὴ λατρεία τῶν πνευμάτων καὶ τὴ λατρεία τῶν ζώων.

Τὴν ἴδια ὥρα πού ἡ φύση τοῦ ζώου φαίνεται νὰ συγκεντρώνεται σὲ μιὰ μοναδικὴ ποιότητα, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ ἀτομικότητά του διαλύεται μέσα σὲ ἓνα γένος. Νὰ ἀναγνωρίσης ἓναν ἀνθρώπο, θὰ πῆ νὰ τὸν ξεχωρίσης ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· ἀλλὰ νὰ ἀναγνωρίσης ζῶο, συνήθως θὰ πῆ νὰ λάβῃς ὑπ' ὄψην σου τὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκει· τέτοιο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον μας στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσι· τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὴν πρώτη περίπτωσι ἡ ἀντίληψή μας συλλαβαίνει τὶς ἀτομικὲς γραμμές, ἐνῶ στὴν ἄλλη τὶς ἀφήνει σχεδὸν πάντα νὰ ξεφεύγουν. Τοῦ κάκου λοιπὸν ἓνα ζῶο εἶναι συγκεκριμένον καὶ ἀτομικόν, ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ποιότητα στὴν οὐσία του, καὶ πάλι οὐσιαστικὰ σὰν γένος. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυὸ φαινομενικότητες ἡ πρώτη, ὅπως τώρα δὲ εἶδαμε, ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο μέρος τὴ λατρεία τῶν ζώων. Ἡ δεύτερη θὰ βοηθοῦσε νὰ καταλάβωμε σὲ ὠρισμένον βαθμό, ὅπως πιστεύομε, τοῦτο τὸ παράξενο πρᾶγμα, τὸν τοτεμισμὸ. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τὸν μελετήσωμε· δὲ μποροῦμε ὅμως καὶ νὰ μὴν ποῦμε μιὰ λέξι, γιατί ἂν ὁ τοτεμισμὸς δὲν εἶναι ζωολατρεία, προὑποθέτει μολαταῦτα ὅτι ὁ ἀνθρώπος συμπεριφέρεται σὲ ἓνα ζωϊκὸ ἢ ἀκόμη φυτικὸ εἶδος, κάποτε σὲ ἓνα ἀπλὸ ἄψυχο ἀντικείμενον, μὲ σέβας πού πάει νὰ μοιάσῃ σὲ θρησκεία. Ἄς πάρωμε τὴν πιὸ συχνὴν περίπτωσι : πρόκειται γιὰ ζῶο, λόγου χάριν τὸν ἀρουραῖο ποντικὸ ἢ τὸ καγκουρῶ, πού χρησιμεύει γιὰ «το-